

REPUBLIQUE FRANCAISE
LIBERTÉ EGALITÉ FRATERNITÉ

FÊTES DU CENTENAIRE

DE LA LEVÉE
DU SIÈGE DE LILLE

VILLE DE LILLE
1792-1892

les 8, 9 et 10 Octobre 1892

Samedi 8 Octobre
à 9 heures 1/2

DEFILE DES TROUPES DE LA GARDE
devant le Monument Commémoratif de l'Empire
LECTURE
DU DÉCRET DE LA CONVENTION
DU 12 OCTOBRE 1792
sur la Municipalité

à 8 heures 1/2

CONCERT PATRIOTIQUE
sur l'air de la Marseillaise
LE CHANT DU DÉPART & LA MARSILLAISE
avec le concours des élèves de l'école communale

à 8 heures

RETRAITE AUX FLAMBEAUX
avec les Mousquetaires de la Garde
des Flandres et des Carabins

Dimanche 9 Octobre
à 11 heures

GRAND CORTÈGE HISTORIQUE
DES FASTES DE LILLE

- I. — Les Flandres de Flandre Lybrie et Phénicie, Comte II
- II. — Les Comtes de Flandre, Isabelle de Lillo
- III. — Philippe-Auguste Affranchissement des Communautés de Constantinople, la loi de Lille
- IV. — Les Ducs de Bourgogne Philippe le Bon, Charles le Téméraire
- V. — Marguerite d'Autriche, Charles Quint Philippe II, Jeanne d'Albion
- VI. — Entrée de Louis XIV à Lille en 1667 Vauban et Boufflers
- VII. — Le Bombardement de Lille et la levée du Siège le 5 Octobre 1792

à 9 heures

CONCERT SUR LA GRANDE PLACE
ILLUMINATION DU MONUMENT COMMÉMORATIF DU SIÈGE
ILLUMINATION DES ÉGLISES MUNICIPALES

Le 10 Octobre

HIPPON DE DOIS DE LA DEULE

CARROUËL HISTORIQUE

offert au concours de la Cavalerie

à 8 heures

FEU D'ARTIFICE

Le rétablissement de Lille

EMBRASÈMENT
DU BOIS
DE LA DEULE

Musée de Lille, le 7 Septembre 1892
Le Maire de Lille,
GÉRY LEGRAND

Affiche van de eeuwfeesten van het beleg van Rijsel door de Oostenrijkse Habsburgers, 1892

Maken grenzen het verschil?

Het gebruik en de perceptie van de staatsgrens in de Frans-Belgische grensregio op het einde van de negentiende eeuw

Saartje Vanden Borre

Een grens oversteken klinkt ingrijpend, maar is het in de praktijk vaak niet. Op regelmatige basis leg ik de dertig kilometer tussen het Belgische Kortrijk en de Franse metropool Rijsel af: hetzij met de auto, hetzij met de trein of de metro, een enkele keer zelfs met de fiets. Het valt me daarbij telkens op dat de natuurlijke elementen in de grensregio amper veranderen eens de nationale aanduidingen zijn gepasseerd. Sinds het verdrag van Schengen in 1985, dat de personencontrole tussen de ondertekenende staten afschafte, is de grens tussen België en Frankrijk meer dan ooit een denkbeeldige lijn. En toch blijft ze zeer voelbaar. De vernauwing van de autostrades, het andere lettertype op de verkeersaanduidingen, de anderskleurige nummerplaten of onderscheiden uniformen van de treinbegeleiders, kortom: het geheel van de andere organisatorische invulling maakt steeds duidelijk dat het leven langs de andere kant van de grens door andere wetten en regels beheerst wordt.

De staatsgrens tussen België en Frankrijk speelt een belangrijke rol in mijn onderzoek naar de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk in de negentiende eeuw. Hij bakende het territorium af waarin politieke en economische wetten golden; langs beide zijden ervan richtte de bevolking de dagelijkse zaken naar de wetten van de respectievelijke staat. Op die manier gesteld, is de grens een beknopt concept. Toch heeft de medaille ook een keerzijde: de staatsgrens creëerde ook mogelijkheden. Ook nu nog zijn mensen bedreven in het gebruiken van een grens in het eigen voordeel. Dat gaat van klein en onschuldig tot groots en gevaarlijk; van inkopen doen in Frankrijk omdat het daar goedkoper is, over het smokkelen van goederen of mensen, tot het vluchten voor gerechtelijke vervolging. De Frans-Belgische grensregio vormt hierop noch in het heden, noch in het verleden een uitzondering.

In dit artikel focus ik op de aanwezigheid en het gebruik van de Frans-Belgische grens in het dagelijks leven van de grensbewoners op het einde van de negentiende eeuw. Hoe werd deze scheidslijn 'gebruikt' in het dagelijks leven en welke betekenis hechtten de bewoners aan de staatsgrens? Deze onderzoeksvragen vormen een uitloper van het project 'Interculturele identiteiten in grensregio's: de casus van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)'. In het kader van dit project voerde ik een diepgaand onderzoek uit van Noord-Franse kranten, verschenen tussen 1850 en 1914. Daarbij werden zorgvuldig verschillende ideologische strekkingen afgedekt (katholiek, republi-

keins, socialistisch, nationalistisch). Behalve informatie over de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw, leverde dit onderzoek ook enige resultaten op wat betreft de bovenvernoemde onderzoeksvragen. Deze inzichten wil ik hier uiteenzetten. Vanwege de context waarin dit artikel tot stand kwam, bekijk ik enkel de Noord-Franse kant van de zaak. Vanzelfsprekend heeft deze focus zijn beperkingen en wordt deze studie in de toekomst idealiter aangevuld met een uitgebreid Belgisch onderzoek. In lokale erfgoedinstellingen zoals het Musée de Folklore van Moeskroen ligt nog steeds heel wat bronnenmateriaal te wachten. In dit artikel echter belicht ik alvast enkele aspecten van de Franse perceptie en het gebruik van de Frans-Belgische grens door de grensbewoners op het einde van de negentiende eeuw.

In wat volgt behandelen we eerst in vogelvlucht de geleidelijke vestiging van het idee van de (Franse) natiestaat en territoriale grenzen in de negentiende eeuw, alsook enkele migratiestromen die deze grenzen op de proef stelden. Daarna gaan we in op het gebruik en de perceptie van de Frans-Belgische grens op het einde van de negentiende eeuw zoals voorgesteld in Noord-Franse kranten. De krantenverhalen die we zullen aanhalen, zijn per definitie verhalen met nieuwswaarde – wat betekent dat ze als interessant, uitzonderlijk, spectaculair of niet als de norm werden beschouwd. Tot slot belichten we hoe de Franse intellectuele elite de aanwezigheid van de grens op emotionele wijze verklaarde, enerzijds om haar eigenheid te beklemtonen, maar anderzijds ook om haar loyaleit aan Frankrijk te betuigen.

In de negentiende eeuw genoot het verlichte idee van principiële gelijkheid onder de bevolking steeds meer aanhang, zowel onder de lage(re) bevolkingsklassen als onder de leidinggevenden

Over naties en migraties

Onder impuls van de Verlichting brak de Westerse wereld in de tweede helft van de achttiende eeuw met de traditionele standenmaatschappij van het ancien régime. In de negentiende eeuw genoot het verlichte idee van principiële gelijkheid onder de bevolking steeds meer aanhang, zowel onder de lage(re) bevolkingsklassen als onder de leidinggevenden. De wereld waarin men leefde, hoorde volgens die gelijkheid te worden georganiseerd: democratie heette dat. Idealiter leefde iedereen binnen een universeel erkend democratisch systeem; in de praktijk echter ontstond er een lappendeken van natiestaten die hun wil en wet oplegden aan de bevolking op hun grondgebied. Het territoriale indelingsprincipe won aan belang: wie binnen bepaalde geografische grenzen was geboren, of wiens beide ouders binnen die grenzen waren geboren, werd tot de bevolking van een zekere 'natie' gerekend. Binnen de natie werd een zelfde bestuursstelsel gehanteerd. Hij of zij – maar vooral hij – kon als burger van de natie aanspraak maken op een aantal rechten, maar was ook onderworpen aan een aantal plichten.

Vooraf hoger opgeleiden en avonturiers trokken naar de grotere industriële centra: de vele mogelijkheden die ze er hoopten te vinden, schenen belangrijker dan een eventuele taalbarrière

Bovenstaand proces voltrok zich uiteraard niet van de ene dag op de andere. Tijdens de negentiende eeuw flakkerden overal in de Westerse wereld voortdurend felle discussies over nationaliteit en burgerschap op. Hoe meer het democratisch bestel zich ontwikkelde, hoe heftiger de debatten.¹ Want terwijl Vadertje Staat zich opwierp als de verdediger van de belangen van zijn onderdanen, stelde hij zich ook een zeer fundamentele vraag: wie zijn die onderdanen? Wie behoort tot 'ons', en wie niet? Hoe graag een natiestaat het ook zou hebben gewild, zijn territorium was niet ondoordringbaar. Mensen verplaatsten zich al eeuwenlang van het ene gebied naar het ander, en trokken zich daarbij weinig aan van die zogenaamde geopolitieke grens. Helemaal ingewikkeld werd het wanneer kinderen werden geboren op ander nationaal grondgebied dan waar de ouders waren geboren. Er was uitgebreide regelgeving nodig om te beslissen wie tot welke natie behoorde en welke macht hij diende te gehoorzamen.

Net als in andere grensregio's, lag ook de mobiliteit binnen de Frans-Belgische grensstreek van oudsher hoog. In zijn studie over rurale mobiliteit binnen de Frans-Belgische grensregio in de eerste helft van de negentiende eeuw merkt de Franse migratiehistoricus Paul-André Rosental op dat bewoners van de grensstreek in hun zoektocht naar werk nauwelijks aandacht schonken aan de staatsgrens. De scheiding was te gemakkelijk te overbruggen om er echt lastige nadelen van te ondervinden.² Bovendien reikte de macht van de centrale overheden in de eerste helft van de negentiende eeuw nog niet tot aan de uiterste periferie van de natie: er waren te weinig staatsambtenaren om alle migranten individueel te controleren op het moment ze de grens overgingen.

Rosentals onderzoek wijst uit dat, in tegenstelling tot de geopolitieke grens, de taalgrens veel meer impact had op de rurale mobiliteit. Vanuit de Westhoek trokken plattelandsmigranten veeleer richting Frans-Vlaanderen, waar men een vergelijkbaar dialect sprak en de boerenstiel uitoefende, dan naar de grote steden zoals Rijsel of Duinkerken, waar men (hoofdzakelijk) Frans sprak en de industriële revolutie stilaan op gang kwam. Vooral hoger opgeleiden en avonturiers trokken naar de grotere industriële centra: de vele mogelijkheden die ze er hoopten te vinden, schenen belangrijker dan een eventuele taalbarrière. Dat die bovendien amper speelde voor carrièremigranten uit het dominant Frans-talige België, spreekt voor zich.

In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde het migratiepatroon. België en dan vooral Vlaanderen verkeerden in crisis, de bevolking trok richting Wallonië, Noord-Frankrijk, Zuid- en Noord-Amerika op zoek naar werk. Verhuizen om een job te vinden werd voor grote delen van de bevolking letterlijk een overlevingsstrategie. De problemen van een nieuwe omgeving en een nieuwe taal wogen niet op tegen de armoede en het gebrek aan mogelijkheden thuis.

1 S. L. Hoffmann, *Civil society: 1750–1914* (New York 2006); S. L. Hoffmann, 'Democracy and associations in the long nineteenth century. Toward a transnational perspective', *Journal of modern history*, 75.2 (2003) 269–299; G. Noiriel en M. Offerlé, 'Citizenship and nationality in nineteenth-century France', in: J. Klausen en L. Tilly (red.), *European integration in social and historical perspective. 1850 to the present* (Lanham 1997) 71–84.

2 P.-A. Rosental, 'Scomposizione spaziale di una migrazione intenzionale: l'integrazione dei belgi nel nord della Francia nel XIX secolo', *Memoria e ricerca*, 8 (1996) 33–56.

Voor Frankrijk schatte Firmin Lentacker in 1974 het aantal Belgische migranten in de tweede helft van de negentiende eeuw op 400.000, terwijl Jacques Dupâquier berekende dat er in 1891 zo'n 500.000 mensen met de Belgische nationaliteit binnen de Franse landsgrenzen verbleven.³

Frankrijk stelde door middel van volkstellingen op het einde van de negentiende eeuw vast dat haar territorium werd bewoond door grote groepen mensen die zij niet tot haar eigen bevolking kon of wou rekenen. Vooral de grensregio's bleken penibele gebieden: in het zuiden worstelde Parijs met een uiterst mobiele groep van Italianen en in mindere mate Spanjaarden, in het noordoosten hield Frankrijk nauwlettend de aanspraken van Duitsland op Elzas-Lotharingen in de gaten, en in het noorden leek een grote groep Belgen stilaan het département du Nord in te palmen als haar vestigingsplaats.

Het Franse geld, het Vlaamse mes

Dat de zogenaamde 'schreve' of grens tussen België en Frankrijk economische perspectieven bood aan ondernemers en arbeiders, is evident. Laten we beginnen met de textielindustrie, vitaal voor de Frans-Belgische grensregio in de negentiende eeuw. In 1815 al omzeilde de Gentse ondernemer Voortman het protectionistische beleid van Frankrijk door in Wazemmes, op dat moment nog een plattelandsdorp nabij Rijsel, een textiel fabriek neer te poten en daar zijn producten voor de Franse markt te vervaardigen.⁴ Vanuit een vergelijkbare economische motivatie delegeerden ondernemers van Roubaix opdrachten naar huisnijveraars aan de Belgische kant van de grens, omdat die goedkoper werkten dan hun Franse collega's en men er zo in slaagde de lonen laag te houden.⁵

Dat de zogenaamde 'schreve' of grens tussen België en Frankrijk economische perspectieven bood aan ondernemers en arbeiders, is evident

Net zoals hun bazen wisten ook arbeiders heel goed wat hen financieel het meest opleverde. Hoewel men in Frankrijk meer verdiende dan in België, was het leven er ook zo'n twintig procent duurder. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelden verschillende steden aan de Belgische kant van de grens zich tot zogenaamde slaapsteden, bijvoorbeeld Moeskroen: overdag trok men naar het werk over de grens in Frankrijk, terwijl men 's avonds terugkeerde naar huis en haard in België.⁶ Te voet, met de fiets, of voor wie verder woonde met de trein: de ontwikkeling van de transportmogelijkheden en de goedkope treinabonnementen in België maakten het allemaal mogelijk. Langs de Franse kant van de grens was men hier weinig gelukkig mee, en sommige arbeidersorganisaties richtten zich specifiek tot de overheid om hun zaak te bepleiten,

De Noord-Franse krant *Le courrier populaire* berichtte op 15 juni 1893 over het syndicaat van metaalarbeiders in de streek van Maubeuge. Dat eiste in een lange brief aan de Eerste Minister de afschaffing van de speciaal ingelegde treinen, die 'elke ochtend enorme groepen van vreemde arbeiders naar Frank-

3 F. Lentacker, *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Rijsel 1974) 221; J. Dupâquier, 'La contribution des Belges à la formation de la population française (1851-1940). Étude quantitative', in: Société belge de démographie (red.), *Historiens et populations. Liber amicorum Étienne Hélin* (Louvain-la-Neuve 1991) 341.

4 P. Scholliers, *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent* (Oxford 1996) 52.

5 P. Reboul, 'Troubles sociaux à Roubaix en juillet 1819', *Revue du Nord*, 36 (1954) 339-350.

6 C. Depauw, 'Mouscron, un passé industriel méconnue', *Mémoires de la société d'histoire de Mouscron et de la région*, 19 (1997) 84-85.

rijk brengen, om hen 's avonds terug naar België te sporen', enkel en alleen om 'onze nationale arbeiders in de streek van Maubeuge te beconcurreren en de lonen te drukken'.⁷ De Franse politiek nam deze en vergelijkbare klachten ernstig, al was het maar om hun kiespubliek gunstig te stemmen.⁸ Zij verhoogde geleidelijk maar systematisch haar protectionistisch beleid, maar sloot nooit volledig de grenzen voor vreemde arbeid aangezien men dan de ondernemers, industriëlen en grote landbouwbedrijven tegen zich in het harnas zou jagen.⁹

Dagelijks de grens oversteken, bood natuurlijk mogelijkheden voor durfals die zich realiseerden dat wat in België goedkoop kon worden verkregen, in Frankrijk veel duurder kon worden verkocht. Grensarbeiders werden er vaak van verdacht te smokkelen – 'blauwen' in de volksmond – en op die manier hun Franse inkomsten danig aan te spekken. Uiteraard had niet iedereen het lef daartoe: wie betrapt werd, kon op weinig genade van de overheden rekenen. Net door die zware straffen genoten succesvolle 'blauwers' een zekere sterrenstatus, zoals het Museum van het Grensleven in het Franse Godewaersvelde uitgebreid illustreert.¹⁰ In de Franse kranten roemde men dan weer het heldhaftige optreden van de grenspolitie (de 'commiezen'), die elke nacht opnieuw brutale en agressieve bendes op heterdaad trachtte te betrappen. In de verslaggeving werd enige overdrijving niet geschuwd.

De katholieke krant *La dépêche* bijvoorbeeld stak de loftrumpet van de Franse douaniers Davoine en Vignacq.¹¹ In de nacht van 7 op 8 december 1886 weerden zij maar liefst drie kwartier lang een bende van negen smokkelaars van zich af en dat ondanks het wederzijds gebruik van knuppels en revolvers. Gelukkig kregen de helden na verloop van tijd hulp van vier collega's, zodat zij uiteindelijk vier criminelen konden inrekenen. Een vijfde was reeds in het begin van het gevecht uitgeschakeld door een welgemikt schot. Een van de ergste conflicten tussen politie en smokkelaars het voorbije jaar, concludeerde *La dépêche*, en de grenspolitie verdiende dan ook alle lof en respect voor hun moed en koelbloedige reactie in dergelijke crisissituaties.¹²

Dat de grensregio een gevaarlijk gebied was, konden de bewoners van Noord-Frankrijk op het einde van de negentiende eeuw dagelijks lezen. *La dépêche* vergeleek de toestand in de grensregio met lang vervlogen oorlogstijden, toen reizigers enkel zwaar bewapend de tocht over de grens te aanvatten.

- 7 'Les trains ouvriers à la frontière', *Le courrier populaire du Nord de la France* (16 mei 1893). *Le courrier populaire* haalde op het einde van de negentiende eeuw een dagelijkse oplage van 12.000 exemplaren, zie: J.-P. Visse, *La presse du Nord et du Pas-de-Calais au temps de l'Écho du Nord (1819–1844)* (Villeneuve d'Ascq 2004) 108, 146.
- 8 Het algemeen stemrecht voor mannen werd in Frankrijk ingevoerd in 1848 onder het regime van de Tweede Republiek.
- 9 Bij het uitvaardigen van zijn sociale wetgeving in het laatste kwart van de negentiende eeuw nam Frankrijk systematisch enkel verantwoordelijkheid op voor de eigen burgers, en ontzegde alle rechten aan vreemdelingen (toelating syndicaten (1884), kosteloze medische bijstand (1893), bijstands- en pensioenkassen (1894), recht op juridische bijstand (1892 en 1907)). Bovendien verplichtte het land in 1888 en opnieuw in 1893 aan alle arbeidsmigranten zich aan te melden bij de lokale Franse autoriteiten. Deze registratie ging gepaard met een verplichte 'administratieve kost' die in een mum van tijd bekend stond als de 'vreemdelingentaks', zie: S. Vanden Borre, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)* (Gent 2012) 67–100.
- 10 *Musée de la vie frontalière de Godewaersvelde*. S.d. www.musee-godewaersvelde.fr (7 december 2013).
- 11 De katholieke avondkrant *La dépêche* haalde in 1895 een oplage van 25.000 exemplaren. Een deel van haar artikels werd herhaald in haar kleine broertje *Le nouvelliste du Nord et du Pas-de-Calais*, de goedkopere arbeiderseditie die 's ochtends verscheen op 1.200 exemplaren, zie: Visse, *Presse*, 156.
- 12 G. Caillot, 'Rixe entre douaniers et contrebandiers à Armentières', *La dépêche* (10 december 1886).

Postkaart van de Barakken te Meneen, s.d.

Aanleiding voor het artikel over de gevaarlijke grensregio waren een aantal ernstige rellen met dodelijke afloop in de Barakken, een arbeiderswijk die administratief gezien deel uitmaakte van het Belgische Mene, maar in de praktijk was afgesloten van die stad door de Leie. Het stadsdeel leunde geografisch aan bij het Franse Halluin, maar werd er tegelijk staatkundig van gescheiden door de Frans-Belgische grens. De ingesloten positie van de Barakken, alsook haar vrij homogene arbeidersbevolking, zorgde decennialang voor een heel eigen dynamiek die ook vandaag nog wordt onderkend, onder andere door de cabaretier Wouter Deprez.¹³

La dépêche trok het probleem open: volgens de krant waren niet alleen de Barakken, maar de hele grensregio tussen *la France et le pays flamand*, van Armentières tot aan Wattrelos, eigenlijk compleet wetteloos. Quasi dagelijks vonden er rellen plaats; het zogenaamde 'Vlaamse mes', *le couteau flamand*, was in alle Noord-Franse kranten een begrip. De Belgische ordehandhaving werkte slecht of zelfs totaal niet, in tegenstelling tot de Franse uiteraard. Kleine relletjes tussen Vlamingen ontketenden altijd een enorme volkstoeloop: precies een hanengevecht, maar dan tussen mensen. *La dépêche* waarschuwde meteen ook haar lezers zich nooit, maar dan ook nooit in een gevecht tussen Vlamingen te mengen: in een ogenblik waren die licht ontvlambare onruststokers hun onderlinge vete vergeten en keerde hun gezamenlijke woede zich tegen de goedbedoelende en vreedstichtende Fransman.¹⁴

13 W. Deprez, 'Awel ja, 't zijn de Barakken é', *Wouter Deprez: krantenreportages*. 9 januari 2010. www.wouterdeprez.be/#/kranten-reportages/awel_ja,_t_zijn_de_barakken,_he_1 (7 december 2013).

14 C. Kelkun, 'Les descentes mixtes de justice à la frontière belge', *La dépêche* (27 april 1888).

De kranten bulkten elke dag opnieuw van meldingen van arrestaties van personen die hun uitwijzingsbevel hadden genegeerd

Ook de *Courrier populaire* was van mening dat men maar beter op zijn tellen kon passen in de grensregio. Zij zette haar bewering kracht bij door te wijzen op de drukke agenda van het assisenhof van Douai, dat ook de strafzaken uit het arrondissement Rijsel behandelde. Enkel Parijs had nog meer zaken op de teller. Die werkdruk had voor de *Courrier populaire* twee grote oorzaken: vooreerst was er de aanhoudende armoede, hoewel men van hogerhand de arbeiders meer boter bij de vis beloofde. Volgens de krant gingen die ongeschoolde arbeiders onvermijdelijk drinken om hun uitzichtloze situatie te vergeten; voor ze het wisten raakten ze verwickeld in een gevecht met dodelijke afloop en belandden ze op de beklagdenbank. Al bij al kon de krant nog enigszins sympathie opbrengen voor die ongelukkigen, die vooral slachtoffers van een onrechtvaardige maatschappij en hun eigen driften waren.

De andere grote oorzaak legde de *Courrier populaire* zonder enige aarzeling in de geografische positie van het assisenhof. Douai behandelde de zaken uit een grensregio, en het volstond om even een blik te werpen op de lijst van zaken die voorkwamen om vast te stellen dat een groot deel van de beklagden eigenlijk de Belgische nationaliteit hadden. 'Onze burens sturen ons niet bepaald de crème van hun bevolking,' aldus de krant, en niemand rouwde er dan ook een moment over dat dergelijke sujetten zonder pardon terug de grens werden overgezet.¹⁵ Uitwijzing was voor Frankrijk, net als voor de meeste Europese

15 L.W. 'Après les assises', *Le courrier populaire du Nord de la France* (12 juni 1893).

landen in die periode, een van de meest toegepaste straffen voor vreemdelingen. In Frankrijk kon die straf sinds de naturalisatiewet van 1849 uitgesproken worden tegen elke vreemdeling die voor om het even welke reden, hoe gering ook, in aanraking kwam met het gerecht.

Maar uitwijzen had, tot grote frustratie van de Franse ordehandhavers, niet altijd het gewenste effect. De kranten bulkten elke dag opnieuw van meldingen van arrestaties van personen die hun uitwijzingsbevel hadden genegeerd. 'Nog een uitgewezene die niet wil vertrekken', verzuchtte *Le petit Nord* ironisch in 1888. 'Wanneer we met duizend zijn, heeft het weinig zin een kruisteken te maken, want de volgende dag komt er alweer één bij.'¹⁶

16 *Le petit Nord* (6 juli 1888).

Portret van Victor Capart op zijn *Almanach chantant*, 1898.

Wie gedwongen was uitgezet, voelde zich heel vaak onrechtvaardig behandeld. De bekendste is ongetwijfeld Victor Capart, de cafébaas en volkszanger die de ontlukende socialistische beweging bespioneerde voor de Franse grenspolitie, in ruil voor geld en de belofte dat hij op termijn naar Frankrijk zou mogen terugkeren.¹⁷ Natuurlijk was niet iedereen zo gewiekst; sommigen gaven op een veel eenvoudiger manier uiting aan hun frustratie en woede. De zusjes Pauline en Marie Spéca, respectievelijk 19 en 22 jaar, posteerden zich in maart 1893 te Menen op 25 meter van de grens. Aan de andere kant in Halluin, ter hoogte van de blekerij Vandewynckele, stonden de Franse agenten Barthélémy Donat en François Mayneault. Tot hun grote verontwaardiging scholden de twee jonge weefsters, beide uitgewezen uit Frankrijk, de ordehandhavers uit voor nietsnutten en andere weinig verheven benamingen. Het geheel ging gepaard met beledigende gebaren en uiteindelijk gooiden de meisjes zelfs stenen over de grens.¹⁸ Hoe de situatie tot rust kwam, vertelt de *Courrier populaire* niet, maar wellicht zochten de agenten een veiliger uitkijplaats.

Het weze duidelijk dat niet elke grensarbeider smokkelde, op sensationele wijze de douane verschalkte, of zijn frustratie uitte door op de vuist te gaan. Het merendeel van de bevolking gebruikte de grens op een veel minder opvallende manier in hun voordeel, zoals bijvoorbeeld door hun kinderen in Frankrijk naar de lagere school te sturen omdat ze daar 's middags een gratis warme maaltijd kregen opgediend.¹⁹ Maar dat elke grensbewoner op een of andere manier die scheidslijn in zijn eigen voordeel aanwendde, staat buiten kijf. Hoe ze dat deden, hing af van hun lef en mogelijkheden.

La Flandre met haar Franse inborst

Terwijl de economische grens tussen Frankrijk en België in de loop van de negentiende eeuw een zekere normaliteit verwierf in het dagelijkse leven van de bevolking, hinkte de socioculturele scheidslijn enigszins achterop. Onderzoekers als Timothy Baycroft vinden dit een evidentie: in een samenleving georganiseerd volgens het principe van de natiestaat volgt cultuur steeds het pad van de economie. Voor de Frans-Belgische grensregio betekent dat volgens Baycroft dat, ondanks de min of meer definitieve economische en politieke opdeling sinds de Vrede van Utrecht in 1713, het zeker nog tot de jaren zestig van de twintigste eeuw duurde vooraleer de staatsgrens ook een socio-culturele betekenis kreeg.²⁰ Eens te meer voltrok zich hier een zeer geleidelijke evolutie, die pas werd opgemerkt na haar voltooiing.

Op het einde van de negentiende eeuw was deze socioculturele scheiding tussen Frankrijk en België in volle ontwikkeling. Geheel volgens de toenmalige intellectuele tendensen trachtte de regio *Flandre*, die het Noorderdepartement omvatte, zijn territoriale indeling bij Frankrijk op historische wijze te legitimeren. Een van de belangrijkste problemen waarmee het tijdens die denkoefening werd geconfronteerd, was de vraag waarom slechts een deel van het historische *Flandre* Frans was geworden. Dat dit in 1713 een beslissing was van de onderhandelende partijen, was geen afdoende antwoord. De negentiende-eeuwse elite redeneerde immers vanuit een omgekeerde logica: de natie zoals zij die kenden was geen artificiële organisatorische vorm, maar ontegensprekelijk een natuurlijke uiting van de eigenheid van een volk. In de Franse optiek kwam daar nog eens bij dat een volk, althans in theorie, kon *kiezen* tot welke natie het wilde behoren – in tegenstelling tot de 'etnische' opvatting over een natie onder de Duitse intellectuele elite.

De Noord-Franse elite legde de tweedeling van het historische *Flandre* op een vrij elegante manier uit. Slechts een deel van dit gebied bleek in het verleden tot Frankrijk te willen horen: het werd Frans-Vlaanderen. Het Belgische Vlaanderen

17 S. Vanden Borre, 'Singing, drinking, snitching. Victor Capart: a socialist in the French-Belgian border region at the turn of the century', *Socialist History* 44 (in druk); S. Vanden Borre en E. Declercq, 'Socialist en spion. Victor Capart in de Frans-Belgische grensregio op het einde van de negentiende eeuw', *Brood en rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 3 (2012) 4–21; S. Dhalluin, 'Victor Capart, le chansonnier au deux visages (1839–1908)', *Revue du Nord* 94:395 (2012) 473–502.

18 'Halluin. Insultes à la douane', *Le courrier populaire du Nord de la France* (18 maart 1893).

19 Centre d'histoire locale Tourcoing. Register van de leerlingen ingeschreven in de stedelijke lagere jongensschool van 17 oktober 1898 tot en met 30 september 1907.

20 T. Baycroft, *Culture, identity and nationalism. French Flanders in the nineteenth and twentieth centuries* (Woodbridge 2004).

Afbeelding van barbier Maes op de Rijselse kalender, 1876.

had de boodschap niet begrepen en bleef verweerd, arm en onbeschaafd achter. Merk op dat Frans-Vlaanderen voor de Noord-Franse elite synoniem was voor het hele Noorderdepartement. Het was dus groter dan het gebied dat men vandaag onder Frans-Vlaanderen begrijpt en dat de arrondissementen Duinkerke en Hazebrouk omvat.²¹ Het Noord-Franse intellectuele denken op het einde van de negentiende eeuw putte zich uit in het oplijsten van historische voorbeelden waarbij bewoners van de grensstreek in conflictsituaties duidelijk partij hadden gekozen voor Frankrijk.

L'écho du Nord, de meest gelezen krant in het Noorderdepartement, nam regelmatig de taak op zich haar lezers te onderwijzen in de glorieuze regionale geschiedenis.²² Op de voorpagina van de krant van 8 maart 1885 voerde de bekende journalist Victor-Eugène Arduin-Dumazet de keuze van het Noorderdepartement voor Frankrijk terug tot de illustere figuur van Philippe de Comines, de vijftiende-eeuwse schrijver en raadsman die eerst in dienst was van de Bourgondische hertog Karel de Stoute maar zich uiteindelijk aansloot bij de Franse koning Lodewijk XI.²³ Aanleiding van het opiniestuk was Arduin-Dumazets verontwaardiging over het verval van het middeleeuwse kasteel van

21 Voor het goede begrip houden wij de Franse term *la Flandre* aan wanneer we over de historische identiteit van het Franse Noorderdepartement spreken.

22 De ochtendeditie van *L'écho du Nord* kende rond de eeuwwisseling een oplage van 45.000 exemplaren, zie: Visse, *Presse*, 145.

23 V.-E. Arduin-Dumazet, 'Une ruine historique' *L'écho du Nord* (8 maart 1885).

Ook Rijsel, als grootste stad in de regio, profileerde zich maar wat graag als trouwe Franse stad. Zoals zo vaak op het einde van de negentiende eeuw werd dit gedaan via fel gesmaakte historische optochten

Comines, dat eigenlijk 'een teken van de trouw van *la Flandre* aan het vaderland was; en dat in tijden dat onze noordelijke contreien aan het buitenland toebehoorden'. De veronderstelde bewoner van het kasteel, Philippe de Comines, had op het einde van de vijftiende eeuw het stadje beroemd gemaakt door zich aan te sluiten bij Frankrijk en 'zijn nieuw aangenomen land met onwrikbaar enthousiasme te dienen'. Philippe de Comines was bovendien een zeer vooruitstrevend man, aldus Ardouin-Dumazet, want de Franse staatsman aan wie hij trouw zijn diensten verleende zou uitgroeien tot een van de ontwerpers van de moderne wereld: Lodewijk XI beperkte de rechten van de adel en bracht zo het feodale regime de genadeslag toe. Ardouin-Dumazet eindigde zijn geschiedenisles met de prangende vraag wie de restauratie van het kasteel van Comines op zich zou nemen en met deze patriottische daad het glorieuze verleden van de hele Noord-Franse regio zou erkennen.

Ook Rijsel, als grootste stad in de regio, profileerde zich maar wat graag als trouwe Franse stad. Zoals zo vaak op het einde van de negentiende eeuw werd dit gedaan via fel gesmaakte historische optochten. Op zondag 9 oktober 1892 vierde de stad het eeuwfeest van het einde van de bezetting door de Oostenrijkse Habsburgers in 1792. Een grootse stoet verbeeldde het luisterrijke Rijselse verleden voor het samengestroomd publiek. De praalwagens vertelden een zeer teleologisch geschiedenisverhaal, dat begon bij de schittering van Rijsel tijdens de overheersing van de *forestiers* en de graven van Vlaanderen en onder de Bourgondische hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute.²⁴ De stad reeg illustere overheersers aan elkaar, van Margaretha van Oostenrijk over Karel V tot Filips II. Maar de geschiedenis leidde Rijsel onvermijdelijk in de armen van Frankrijk met de intrede van Lodewijk XIV in 1667. Voor wie nog twijfelde of Rijsel wel écht een Franse stad was, leverde zij een onomstotelijk bewijs in 1792. Tijdens het beleg door de Oostenrijkse Habsburgers verweerden de inwoners zich zodanig tegen de bezetters, dat niemand sindsdien nog kon twijfelen aan hun Franse inborst. Het icoon van dit verzet was de barbier Maes, die zijn klanten schoor met de scherven van Oostenrijkse bommen nadat zijn winkeltje in de vlammen was opgegaan. *Le barbier Maes* stond uiteraard symbool voor de hardwerkende 'middenklasse' van de stad, die in de periode van de Franse Revolutie weigerde haar pas verworven vrijheden en idealen opnieuw prijs te geven aan het ancien régime dat de Oostenrijkse Habsburgers belichaamden.

Ondanks de rotsvaste overtuiging dat hun *Flandre* op rechtmatige wijze deel uitmaakte van Frankrijk – de geschiedenis had het helemaal zo bedoeld – greep de Noord-Franse elite graag terug naar zijn pre-Franse wortels. Het was immers

24 Volgens de overlevering waren de *forestiers* of 'woudgraven' leenmannen van de Franse vorst. Ze worden beschouwd als de voorlopers van de graven van Vlaanderen. Zie onder andere V. Lambert, 'Oorsprongsmythen en nationale identiteit. De *forestiers* van Vlaanderen', *De Leiegouw* 2 (2006) 189–246, 1 (2007) 97–122 en 2 (2007) 163–182.

Postkaart van het carnaval van Binche, s.d.

de periode vóór de Franse inlijving die de regio onderscheidde van andere Franse streken en een meerwaarde voor de Franse culturele mozaïek betekende. Om zijn roots te beleven, durfde het Noorderdepartement wel eens het Belgische Vlaanderen te raadplegen: alsof de Franse inlijving hun *Flandre* ook 'beschaafd' had gemaakt en men, om de natuurlijke toestand van de eigen regio te kennen, de 'onaangetaste' streek langs de Belgische kant van de grens hoorde te bestuderen. De Noord-Franse elite schuwde het woord 'barbaren' overigens niet wanneer ze het over Belgische Vlaanderen en haar inwoners had.²⁵

Onder de schuilnaam 'C. Kelkun' argumenteerde de opiniemaker van *La dépêche* in 1888 dat *la Flandre* diepgaand was beïnvloed door de Spaanse overheersing in het verleden. Hij meende dit te kunnen afleiden uit het gebruik van vurige kleuren door de regionale kunstenaars, uit de voorliefde voor zwaar versierde gewaden voor de lokale heiligen, uit de gelijkenissen van de processie van Veurne met die van Sevilla. Een van de meest ongerepte tradities uit de Spaanse tijd vond *La Dépêche* het carnaval van Binche, dat voor de eerste keer zou zijn gevierd onder Karel V naar aanleiding van de ontdekking van Peru. Met hun bizarre klederdracht en hun maskerades spiegelde de feestvierders zich aan de Indianen aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. Het is vrij waarschijnlijk, aldus *La dépêche*, dat de deelnemers aan het feest op het kasteel van Binche zo'n plezier hadden dat ze besloten het jaarlijks over te doen.²⁶ Carnaval was quasi een instituut in Noord-Frankrijk en België. Door de wortels van de jaarlijkse maskerades terug te voeren tot de gloriejeden van Karel V, verleende men het volkse feest de verheven aura van 'traditie' en snoerde men de mond van de tegenstanders van het 'vulgaire feestgedruis'.

Uiteraard lag de gewone bevolking niet wakker van de intellectuele uitleg die aan de cultuur in hun grensregio werd gegeven. Maar dat men in een grensregio leefde, kon niemand ontkennen. Het zat hem vaak in de kleine dingen: de inspanningen die men leverde om regionale wedstrijden als 'internationaal' te profileren omdat er zowel Noord-Franse als Belgische verenigingen deelnamen; het weerklinken van Frans- én Vlaamstalige liederen op straat; de mate waarin de nieuwkomers eigenlijk wel herkenbaar waren wegens een gedeeld verleden maar tegelijk aan andere regels hoorden te gehoorzamen door hun verschillende nationaliteit. De grens was een onzichtbare en denkbeeldige scheidlijn, maar met een zeer specifieke invloed op ieders leven.

25 Le flâneur, *Physionomie de Roubaix*. (Roubaix 1873) 68–69.

26 C. Kelkun, 'Les divertissements populaires flamands. Les traditions espagnoles', *La dépêche* (10 februari 1888).

Een banale lijn met een ongeziene impact

In de loop van het jaar 2013 herdacht het project '300 jaar grens/300 ans de frontière' van de provincie West-Vlaanderen en het département du Nord het vastleggen van de (latere) Frans-Belgische grens tijdens de Vrede van Utrecht in 1713. In de projectbrochure wordt de staatsgrens omschreven als een banale scheidslijn die desondanks een diepe kloof tussen de grensbewoners in stand houdt. Het project maant de grensbewoners aan op ontdekkingsstocht te gaan: 'Besnuffel elkaar, babbel met elkaar, klets honderduit, desnoods in universele lichaamstaal. Ontdek hoe de overkant leeft, werkt, shopt, bemint, moppen tapt, liegt, danst, schranst, reclameert.'²⁷ Het grensoverschrijdende '300 jaar grens'-project illustreert dat, indien ze lang genoeg worden opgelegd, grenzen een duurzame impact kunnen hebben. Zelfs in de Frans-Belgische grensregio waar de natuurlijke elementen als geografie en taal dit onderscheid niet lijken te ondersteunen.

²⁷ 300 ans de frontière. Tricentenaire du traité de paix d'Utrecht / 300 jaar grens. Driehonderde verjaardag van de Vrede van Utrecht (S.l. 2013) 5.

De Noord-Franse elite haastte zich om uit te leggen waarom zij, ondanks hun historische gebondenheid met het Belgische Vlaanderen, eigenlijk toch op natuurlijke wijze tot Frankrijk behoorden

De Vrede van Utrecht in 1713 wordt beschouwd als het startpunt van een uiteenlopend economisch verhaal met in zijn kielzog de vorming van een geheel eigen sociocultureel karakter langs beide kanten van de grens. De ontwikkeling werd versterkt door het proces van natievorming doorheen de negentiende eeuw. In hun enthousiasme voor het natievormende project had de radicaliserende Franse samenleving van rond de eeuwwisseling het steeds minder voor die ongrijpbare grensregio's, waar het verschil tussen 'wij' en 'zij' compleet onduidelijk was. Parijs trachtte niet alleen de economische maar ook de socioculturele scheidslijn tussen België en Frankrijk nauwkeurig te trekken. De Noord-Franse elite haastte zich om uit te leggen waarom zij, ondanks hun historische gebondenheid met het Belgische Vlaanderen, eigenlijk toch op natuurlijke wijze tot Frankrijk behoorden. Ondanks de evolutie van 'vervreemding' leefden de dorpsgemeenschappen langs beide zijden van de grens niet afgesloten van elkaar: nooit was de grens een ondoordringbare muur; altijd waren er mogelijkheden voor wie de stap over de denkbeeldige lijn durfde zetten. De noodzaak tot (over)leven inspireert een mens tot tal van manieren om de grens (il)legaal te gebruiken in het eigen voordeel.

Driehonderd jaar na de Vrede van Utrecht legt de hedendaagse erfgoedsector vooral de klemtoon op wat verbindt, eerder dan op wat onderscheidt. De eeuwenlange aanwezigheid van de grens heeft zo'n enorme impact op het dagelijks leven gehad, dat de grensbewoners aan het begin van de eenentwintigste eeuw moeten worden overtuigd van hun fundamentele gelijkheid en hun onvermijdelijke afhankelijkheid van elkaar. Op filosofische toon vraagt het '300 jaar grens'-project zich dan ook af: 'Zijn ze daar speelser, zotter, botter, of

eigenlijk nauwelijks te onderscheiden van hier? En waar is dat eigenlijk 'hier'? Kan er 'hier' zijn zonder 'daar'? Hebben we 'daar' niet nodig om 'hier' te zijn? Te kunnen zijn?²⁸

Wellicht liggen weinig grensbewoners wakker van deze filosofische vragen. De grens vormt voor hen een dagelijkse realiteit waar ze onbewust mee rekening houden, af en toe hun voordeel uit halen en soms ook stiekem vervloeken. Voor de ene opent het culturele perspectieven, terwijl de andere het benauwd krijgt in zijn openlijk 'begrensd' leefwereld. Recent onderzoek wijst uit dat veel, zometer alles, afhangt van de individuele houding van de grensbewoner. De overheid kan hoogstens trachten het lokaal bewustzijn van de grensbewoners aan te wakkeren.²⁹ Het is net dát wat de erfgoedsector in de grensregio doet: via streek-eigen verhalen het blikveld van het publiek tot over de grens te verruimen om zo ook hun emotionele binding met de grensregio te vergroten. 'Het graafschap Vlaanderen', 'het vlas', 'de textielsector', 'de industriële archeologie': scherven van een gelijklopende geschiedenis waarmee, driehonderd jaar na de Vrede van Utrecht, een nieuw soort grensoverschrijdende identiteit wordt vormgegeven.

28 *300 ans de frontière. Tricentenaire du traité de paix d'Utrecht / 300 jaar grens. Driehonderste verjaardag van de Vrede van Utrecht* (S.I. 2013) 5.

29 F. Thissen en M. van der Meer, *Dorpen in de grensstreek van de Westhoek. Leefbaarheid en sociale vitaliteit van grensdorpen vanuit het perspectief van jonge bewoners* (Amsterdam 2013).

Meer lezen

Het standaardwerk over de Frans-Belgische grensregio:

F. Lentacker, *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations* (Rijssel 1974).

Over het subtiele onderscheid tussen Frans-Vlaamse en Belgisch-Vlaamse identiteit en de rol van de natiestaat in de ontwikkeling van deze tweedeling:

T. Baycroft, *Culture, identity and nationalism. French Flanders in the nineteenth and twentieth centuries* (Woodbridge 2004).

Over de korte afstandsmigratie van Belgen naar Noord-Frankrijk in de negentiende eeuw en het ontstaan van een Belgische migrantengemeenschap:

Saartje Vanden Borre, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)* (Gent 2012).

Elien Declercq, *Migrants belges en France. Une histoire revisitée à travers la chanson populaire (1870–1914)* (Gent 2012).

Naar aanleiding van driehonderd jaar Vrede van Utrecht:

L. Devoldere, e.a. *Grens/frontière (1713–2013)* (Rekkem 2013).

Het *Jaarboek van de Franse Nederlanden*, uitgegeven door Ons Erfdeel in Rekkem, focust zich uitsluitend op de Frans-Belgische grensregio.

Biografie

Saartje Vanden Borre promoveerde in 2012 tot doctor in de geschiedenis met het proefschrift *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in Noord-Frankrijk (1850–1914)*. Momenteel werkt zij zowel binnen de academische wereld (Kulak, Kortrijk) als binnen de erfgoedsector (Stichting de Bethune, Marke).